

Никола Туцаков

Институт за европске студије, Београд

„ПОВРАТАК” У ПОРТУГАЛИЈУ: ЗАКОН О ДРЖАВЉАНСТВУ И ПИТАЊЕ СЕФАРДСКО-ПОРТУГАЛСКЕ НАЦИОНАЛНОСТИ

Сажетак: У чланку се анализира процес приступања португалском држављанству од стране потомака сефардских Јевреја и њиховог (не) укључивања у ширу португалску националну заједницу током периода важења прописа о њиховом „праву на повратак” у Португалију. Анализа испитује подобност актуелних теорија у области студија национализма за објашњавање таквог процеса, који се одликује праксама својственим теоријском појму *изградње нације*. Разматрајући шири контекст националне политике у Португалији и појам *лузотропикализма*, у чланку се нуди перспектива о могућој улози наизглед непотпуне и прекинуте изградње сефардско-португалске националности у оснаживању савремених норми већ постојеће португалске националности као категорије политичке праксе.

Кључне речи: Сефарди, португалски Јевреји, изградња нације, одржање нације, држављанство, лузотропикализам.

Увод

Првог марта 2015. године на снагу је ступио амандман (изгласан 2013. године) на португалски Закон о држављанству којим је отворена могућност потомцима Јевреја прогнаних из Португалије да стекну португалско држављанство доказивањем свог сефардско-португалског

порекла. У тексту уредбе о спровођењу амандмана, као и у расправама поводом његовог доношења у португалском парламенту, историјска повезаност сефардских Јевреја са Португалијом изнесена је у склопу аргументације за њихову суштинску припадност португалском националном корпусу, на основу које је таква додела држављанства оправдана (Decreto-Lei n.º 30-A/2015). Конципиран као мера којом се историјско одузимање права исправља установљавањем „права повратка у домовину”, најављена је поновна интеграција једног дела нације који је отцепљен у тренутку одлуке о њиховом прогону из земље коју је 1496. године донео Мануел Први (Manuel I).

Чињеница да је проширење права на стицање држављанства на једну нову групу било праћено дискурсом о њеној историјској припадности ширем португалском националном простору указује на опстанак одређеног национално-идеолошког садржаја у систему држављанства који спроводи савремена португалска држава, а у који се та група по одређеним параметрима уклапа. Како Сидавеј (Sidaway) и Пауер (Power) указују, дискурс португалских руководстава о природи „португалства” (*portugalidade*) је у XX веку прошао пут од идеја о заједничкој националној припадности свих који су живели на просторима велике португалске колонијалне империје па до изразито европског карактера Португалаца након распада империје и усредсређивања на матичну земљу и њену европску перспективу (Sidaway and Power, 2005). Овај последњи заокрет, након пада Салазаровог (Salazar) режима, подразумевао је и одређену етнизацију држављанства (Ramos, 2004: 109), односно промену у његовом разумевању у смеру права и обавеза чије носиоце не уједињује само заједнички живот под португалским суверенитетом, већ и одређена врста заједничког културног, језичког и историјског наслеђа по којем би се Португалци разликовали од становника држава насталих распадом португалске колонијалне империје.

Додела држављанства потомцима португалских Сефарда тако је нужно морала бити праћена и концептуалним доказивањем њихове припадности португалству. Да би ово доказивање било убедљиво и, још значајније, доследно са преовлађујућом концепцијом коју португалске политичке елите (п)одржавају, било је неопходно спровести низ дискурзивних и политичких пракси којима би се потомци групе која преко пет векова није била признат део португалске политичке заједнице интегрисали у одређени национални програм. Другим речима,

категорију „потомака сефардских Јевреја са простора данашње Португалије” требало је представити као „Португалце”.

Оно што анализу овог процеса са једне стране ограничава, док је са друге стране аналитички заокружује, јесте његов институционални завршетак након мање од десет година. Почев од 18. марта 2022. године критеријуми за стицање држављанства по овом основу су пооштрени, да би октобра наредне године предлог за укидање овог „права на повратак” прошао своје прво читање у португалском парламенту. Уколико се укидање „права на повратак” посматра као завршетак једне државне праксе „португализације”, поставља се питање о карактеру таквог процеса у оквиру шире политичке праксе (ре)дефинисања португалске, односно сефардске националности од стране португалске државе и главних актера који делују у њеним оквирима. То питање могуће је изразити на два начина. Прво, колико је овакав изразито ограничен подухват интеграције једне групе у оквиру постојеће националности упоредив са дубљим, дуготрајнијим и свеобухватнијим процесима формирања и одржања нација који су уобичајени предмет студија национализма? Друго, који увиди из области студија национализма су најкориснији у објашњавању таквог феномена?

Ослањајући се на теоријске доприносе Синише Малешевића, Роџерса Брубакера (Rogers Brubaker) и Мајкла Билига (Michael Billig), овај рад покушава да мапира кључне тачке за једну врсту „изградње нације” (nation building) коју су португалске власти спроводиле у случају потомака португалских Сефарда и њихове националне припадности. За разлику од уобичајених случаја изградње нације, међутим, овде је реч о изградњи у контексту већ формиране нације коју држава представља, о изградњи обележеној знатним реинтерпретацијама за врло кратак период, као и о процесу чији се званични *йрекид* може констатовати кроз правне одлуке државе. Овај рад тежи да покаже да анализа особености ових пракси и објективних контекстуалних фактора указује на то да се у случају потомака португалских Сефарда заправо *није* одиграо процес изградње нације или националне интеграције, иако се радило управо о формама политичких пракси које су карактеристичне за такве процесе. Међутим, једнако се тиме не поништава могући значај псеудо-изградње нације за дугорочни национални програм. Процес прекинуте, одложене или поништене интервенције у домен националног може имати

значајне последице за политичку артикулацију националности оних који су се већ налазили у претпостављеним оквирима постојеће нације.

Као што сваки модел националности садржи сопствене интегративне норме о укључивању и искључењу из националне заједнице (Brubaker, 2004: 140-144), тако и политичко-дискурзивне праксе које подразумевам под оваквом изградњом нације могу истовремено бити и део нормативног поткрепљивања свакодневног национализма – ако је доминантни национални дискурс политичке елите оријентисан на мултикултурализам и толеранцију, наводно интегративне и плуралистичке праксе могу послужити да се такав дискурс поткрепи (Billig, 1995: 148), чак иако нема за последицу стварно редефинисање или проширење чланства у националној заједници.

Рад је подељен на четири целине. У првој се постављају теоријско-методолошки оквири за разумевање концепта изградње нације, те подобност његове примене на посматрани случај и посебних околности у којима се треба разумети. Друга целина посвећена је анализи конкретних политичких пракси везаних за изградњу нације који се препознају за време важења „права на повратак” потомака сефардских Јевреја. Трећа целина посвећена је анализи улоге овог процеса у ширем контексту пракси одржавања националне политике у Португалији пре и након њега. Најзад, у закључку је изнет сумирани преглед остварених увида и потцртан потенцијал за проучавање процеса наизглед недоследних или прекинутих пракси изградње нације чија се функција може боље разумети на вишим и дугорочним нивоима анализе.

Изградња нације: пракса и анти-идентитетски заокрет

Појам изградње нације јасно је препознатљив као производ већ постојећих теоријских перспектива у области студија национализма. Како Хиплер (Hippler) указује, изградња нације је као појам обележен недоследношћу у примени, при чему је могуће издвојити два главна смера у његовом аналитичком тумачењу (Hippler, 2005: 6). Управо други смер који Хиплер наводи, то јест изградња нације као „политички циљ и стратегија за постизање конкретних политичких циљева” (Ibid.) јесте теоријска претпоставка овог рада при коришћењу тог термина.

Други битан методолошки елемент за овај рад тиче се онога што се може назвати „анти-идентитетским“ приступом у савременим студијама национализма. Наиме, низ аутора који укључује Мајкла Билига, Роџера Брубакера и Синишу Малешевића удаљава се од коришћења националног „идентитета“ као јединице анализе. За Брубакера, „идентитет“ је појам са бар пет различитих, притом међусобно противречних значења, што га чини аналитички неодрживим, те неприкладним за категорију анализе (Brubaker, 2000). За Билига, употреба „идентитета“ измешта друштвену условљеност начина размишљања о националности у домен тела или ума појединаца као чврсту, стабилну карактеристику (Billig, 1995: 7–9). Најзад, Малешевић у својој сажетој генеалогии употребе појма „идентитета“ у друштвеним наукама упућује на његово порекло из математике и формалне логике, самог по себи неподобног за друштвени свет чији су актери и догађаји „изразито динамични, флексибилни, стално променљиви, нејасни, непредвидиви и у сталном процесу стварања ненамерних последица свог делања“ (Malešević, 2006: 16).

Код све тројице аутора јавља се тако нагласак на категоријама идеологије и политичке праксе, нарочито динамичности коју пракса подразумева, чиме се стабилној концепцији „идентитета“ (било конструисаног или есенцијалног) супротставља нација као стални процес обележен променама, понављањима и реинтерпретацијама у начину на који се он спроводи у динамичној друштвеној стварности. Они који овај процес покрећу, одржавају и обликују га, код Брубакера названи „етнополитичким предузетницима“, носиоци су конкретних политичких интереса који се остварују када националност не представља само категорију когниције, већ и категорију политичке праксе (Brubaker, 2004: 10). Премда ови актери не морају нужно бити политичке елите, у посматраном случају пажња ће бити усмерена управо на начин на који су такви актери у Португалији преузели обрасце „етнополитичког предузетништва“ не само у начелном стварању једне португалско-сефардске националности, већ и употреби такве националности за потребе одржања једне концепције португалске националности по себи.

Сефарди и/или Португалци – формирање националне политике

У циљу учвршћивања перспективе о национализму као идеологији, Малешевић нуди неколико елемената за разумевање структуре било које појединачне националне идеологије: концептуална организација друштва, актери који су укључени у национални наратив, језик са којим идеолошки дискурс оперише, те однос са потенцијалним контра-идеологијама (Malešević, 2006: 75–76). Малешевићеве категорије претпостављају обим анализе који премашује обиме овог рада, али је ипак могуће лоцирати управо неке од ових елемената идеолошке структуре сефардско-португалске националности. Штавише, чињеница да ова идеолошка структура не садржи све наведене елементе може се узети као *prima facie* доказ о концептуалној „непотпуности” и недоследности у изградњи нације која је предмет ове анализе. Пажњу тако треба усмерити како на процесе конституисања ове „нове” националности, тако и на праксе којима је она спровођена.

Кодификација националности

Када је у питању концептуална организација друштва, за посматрани случај од нарочитог значаја су области културе и дефинисања нације. Сама иницијатива за доношење кључног законског амандмана била је праћена изјавама о суштинској усклађености, ако не и подударности, не само историјске сефардске и савремене португалске културе, већ и такве иницијативе са оним вредностима које дефинишу португалску нацију.

Иако коначни текст амандмана није садржао одреднице о обештећењу или реституцији, процес парламентарне дебате јесте се тицао овакве мере као врсте историјског „одужења” португалске државе потомцима прогнаних Сефарда, будући да је такву карактеризацију дала посланица из владајуће Социјалистичке партије, иако је сама иницијатива покренута од стране противничког Социјалдемократског центра – Народне партије (Centro Democrático e Social – Partido Popular, CDS-PP) (Gesser, 2019: 197). Закон је усвојен релативно брзо и то са

једногласном подршком (Ibid.), што додатно указује на широки консензус португалске политичке елите.

Текст изгласаног амандмана, заједно са уредбом којом је ближе одређено његово спровођење, представљао је кодификацију званичног тумачења сефардске припадности и културе. У релативно кратком тексту тако су постављене кључне претпоставке на основу којих су се потомци португалских Сефарда имали интегрисати у португалски режим држављанства и тиме португалску политичку заједницу, како у правно-административном, тако и у концептуалном смислу.

Најпре, као сефардски Јевреји означени су Јевреји који потичу од „древних и традиционалних заједница Пиринејског полуострва“ чије настањивање на том простору чак претходи формирању португалског краљевства (Decreto-Lei no. 30-A/2015, 2015). Даље се указује да су након протеривања „из своје предачке домовине“ крајем XV и почетком XVI века сефардски Јевреји португалског порекла задржали традиционалне верске праксе, презимена, предмете и документа која потврђују португалско порекло, као и „снажни однос сећања због којег су се називали ‘португалским Јеврејима’ или ‘Јеврејима португалске нације’” (Ibid.). Чињеница да су протерани Сефарди задржали ове облике самоозначавања узима се тако као прилог тврдњи о њиховом суштинском припадању ономе што ће се у наредним вековима конституисати као португалска нација, упркос њиховој одвојености од кључних историјско-политичких процеса кроз које су држава и становништво Португалије пролазили. Слично случају Шпаније (McDonald, 2021), овај *афективно-културни* критеријум тако је постао кључан за концептуалну интеграцију Сефарда у шире португалско национално тело. Вековима и стотинама километара удаљени Сефарди представљени су, посредством одређених културних, језичких и верских пракси, као носиоци једног унутрашњег „португалства“ које би било довољна основа за савремено схватање националности, при чему су занемарени други критеријуми који би их могли приближити другим националним државама у којима су живели дуже, према којима су можда осећали већу припадност или чије су културно-идентитетске обрасце такође преузимали.

Афективном критеријуму додат је и одређени *еџнички* елемент, путем уношења списка честих сефардско-португалских презимена, те њиховом укључивању у списак доказних материјала у процесу стицања држављанства. Поред поменутих афективно-културних веза, уклапање

ових презимена у домен оних која су општеприхваћена као сама по себи португалска, служи као показатељ и етничке припадности португалских Сефарда, с обзиром на њихову наследност и дубоку повезаност са етничким (само)означавањем.

Доказ о директном потомству од прогнаних Сефарда, иако заузима битно место међу ставкама основа за стицање држављанства, допуњен је и одређеним *институционално-верским* критеријумом у функционисању администрације држављанства. Будући да је држављанство условљено потврдом издатом од португалских или иностраних сефардских верских општина, верске институције опуномоћене су да саме уређују критеријуме „јеврејства” потенцијалних држављана. Иако припадност нормативној јудаистичкој вери није одређена као услов стицања држављанства у овом акту (нарочито обухватањем и потомака „нових хришћана”¹), у пракси поверавање одлуке верским институцијама заправо их уводи као учесника, уз секуларну португалску државу, процеса одлучивања о коначној припадности појединаца португалској политичкој заједници.

Сефардско-португалска националност у пракси

Након успостављања законског оквира, преглед даље политичке праксе у спровођењу сефардско-португалске националности даје додатне поводе за проблематизовање примене устаљеног концепта изградње нације на овај случај. Различити аспекти правног регулисања, као и политичког дискурса током важења дотичних одредби указују на неспремност кључних актера за изградњу нације да се потомци сефардских Јевреја заиста и интегришу у политички пројекат португалске националности, било као део хомогене националне целине или као препознатљива подгрупа у њеним оквирима.

Према одредбама амандмана из 2015. године, две институције од централног значаја за стицање држављанства су недржавне: јеврејске општине у Порту и Лисабону. Будући да закон не успоставља нормативне оквире за процедуру по којој ове општине додељују сертификате о

¹ Нови хришћани (Cristãos-Novos) била је ознака за јеврејско и муслиманско становништво у краљевствима Пиринејског полуострва које је под претњом прогона или смрти од краја XV века приступало Католичкој цркви, те за њихове потомке.

сефардско-португалском пореклу пријављених, јеврејским општинама дата је незаобилазна улога актера у администрацији не само држављанства, већ и припадности јеврејству, његовој одговарајућој подгрупи, те најзад и оној *националној* припадности коју законски оквир претпоставља. У склопу такве улоге, обе јеврејске општине оформиле су сопствене групе плаћених стручњака за генеалогiju, историју и право које су ближе одредиле критеријуме и поступак за издавање сертификата (Pignatelli, 2023: 165–68).

Две јеврејске општине утврдиле су донекле различите приступе овом поступку. У случају лисабонске општине, група запослених генеалога и историчара давала је апсолутну предност доказивању стварног порекла од припадника прогнаних Сефарда, тиме наглашавајући етнички елемент у дефинисању припадности овој заједници, али и умањујући значај нормативне верске припадности јудаизму (Ibid.: 166). Са друге стране, општина у Порту признавала је знатно шири спектар доказа о сефардском пореклу, укључујући презимена, предмете који указују на културну везаност, породична документа, мишљења релевантних стручњака, ДНК тестове, познавање ладина итд. Међутим, ова општина је такође постављала услов у виду доказа о тренутној јудаистичкој верској пракси пријављених, издат од стране рабина или сефардске верске заједнице у иностранству (Ibid.: 168).

Овакво стање већ је откривало извесни раскорак између прокламованог значаја афективног елемента и осећаја припадности изнесених у преамбули амандмана и практичним спровођењем генетског, односно верског критеријума у одлучивању двеју јеврејских општина. Док је лисабонска општина искључивала оне који нису могли изнети прецизне доказе о одређеном претку прогнаном са територије Португалије, општина у Порту је искључивала оне који нису практиковали јудаизам.

У пракси доделе држављанства, два политичка догађаја додатно су закомпликовала могућност националне интеграције португалских Сефарда. Први се односио на додељивање португалског држављанства руском бизнисмену јеврејског порекла, Роману Абрамовичу (Роман Аркадьевич Абрамович), од стране јеврејске општине у Порту у априлу 2021. године, те на последично покретање истраге о корупцији везаној за тај процес у марту наредне године (BBC, 2022). Одговор руководства општине у Порту на истрагу против рабина Данијела Литвака (Daniel Litvak), под сумњом да је учествовао у „трговини“ држављанством, био

је прекид издавања сертификата, као и саопштење у ком је наведено да су португалска држава и њени службеници учествовали у „анти-семитским клеветамa” путем медија и „највећем нападу против једне јеврејске заједнице у XXI веку” (Liphshiz, 2022).

У директној вези са овим догађајем, истог месеца када је истрага покренута, португалска влада објавила је нову уредбу којом су пооштрени услови за стицање држављанства по основу сефардског порекла, при чему је истакнут услов за доказивање „ближе повезаности са Португалијом”, попут власништва над некретнинама, дужег боравка или више посета земљи (Demony, 2022). Иницијативе за такав потез јавиле су се и пре него што га је актуализовао режим санкција Европске уније против сарадника руских власти (међу које је спадао и Роман Абрамович) након фебруара 2022. године. Наиме, већ 2020. године, парламентарне групе како владајуће Социјалистичке партије, тако и највеће опозиционе партије поднеле су предлоге измена закона којима би се на сличан начин изменили услови за стицање држављанства, али су оба предлога повучена у току парламентарне дебате (Zonshine, 2020). Током дебате, званичници обеју партија осврнули су се на проблем „комодификације португалског држављанства” и његовог представљања као „држављанства из користи” (Lusa, 2020).

Након марта 2022. године, само је јеврејска општина у Лисабону наставила са процесом издавања сертификата. Међутим, коначни корак у законским изменама дошао је у октобру 2023. године, када је парламент изгласао значајне измене дотадашње праксе, суштински претварајући сефардско порекло не у основ, већ у олакшицу за стицање држављанства (Castellano, 2023). Према новом закону, доказ о сефардском пореклу постао је основ за умањивање неопходног времена боравка у држави пре могућности стицања држављанства путем натурализације. Дотадашња улога јеврејских општина у процени таквог порекла пријављених пребачена је на комисију коју оснива сама држава, која ће уз стручњаке укључивати и представнике општина. Ова законска промена, која је коначно потврђена у јануару 2024. године, на иницијативу тада још увек владајуће Социјалистичке партије и уз широку подршку највећег броја парламентарних странака, била је праћена изјавама о томе да је циљ претходног закона, то јест историјско обештећење, био испуњен (Lusa, 2024).

У марту 2024. године, законске промене из јануара ступиле су на снагу потписом председника републике, чиме је заокружена једна законска пракса у додели држављанства потомцима португалских Сефарда. У тренутку писања овог рада још увек не постоји уредба на основу новог закона каква је 2015. године донесена (на основу закона из 2013. године) са онако опширном преамбулом која би открила ближе тумачење ове промене из перспективе власти. Упркос томе, могуће је утврдити да се ради о квалитативној измени приступу препознавања припадности Сефарда португалског порекла из угла државе: од групе која сама по себи полаже право на учешће у португалској националној заједници, они постају група чији припадници, уз одговарајуће доказе, могу *држе* приступити националној заједници. Чак и без додатног концептуалног разјашњења од стране државних органа, јасно се званична пракса окреће од идеје о њиховом суштинском португалству, а ка идеји о непортугалској групи са одређеним (историјски утемељеним) повластицама.

Сефарди и национална политика у Португалији

Досадашњи преглед дискурзивних и правно-политичких пракси према питању држављанства потомака португалских Сефарда даје слику једног краткотрајног и у одређеној мери противречног процеса, покренутог, али и окончаног, од стране највиших носилаца државне власти. Коначни учинак, према подацима доступним у тренутку писања овог текста, јесте 75.000 нових држављана Португалије по овом основу регистрованих до краја 2022. године, од око 262.000 пријављених (Lusa, 2024). Поред овог броја, међутим, тешко је говорити о квалитативним променама у националној политичкој пракси насталим на основу амандмана на Закон о држављанству; како су политички проблеми попут афере везане за Романа Абрамовича или забринутост о „продаји“ држављанства водили ка ограничавању правних одредаба, тако је и реторика „Јевреја португалске нације“ и њихове суштинске припадности португалском културном корпусу била замењена реториком обештећења за историјске неправде према групи која је јасно непортугалска.

Само питање изградње португалско-сефардског националног пројекта дубоко је увезано са савременом концепцијом нације у португалској

политици у чијем су контексту и донесене саме законске промене којима је читав посматрани процес започет. Један од најважнијих појмова у настанку савремене националне политике у Португалији је *лузотропикализам* (Lusotropicalismo). Скован од стране социолога Жилберта Фрејреа (Gilberto Freyre), овим појмом означена је идеја да се колонијално наслеђе Португалије и мешање различитих расних и културних група које је из њега проистекло интерпретира као позитивна појава која саму Португалију чини мешовитим, толерантним друштвом без типичних колонијалистичких односа предрасуда и потчињавања — у једној или другој варијанти, ову идеју прихватили су како Салазаров режим, тако и власти након демократске транзиције (Valentim and Heleno, 2018). Након пада Салазаровог режима, који је лузотропикализам користио за легитимацију одржања колонијалних поседа, у Португалији је ова идеја реконструисана као универзалистичка, мултикултурна и демократска одлика португалског друштва као изузетног и неоптерећеног етно–националистичким тензијама (Pina Almeida and Corkill, 2015).

Ова трансформација некадашњег колонијалистичког концепта у савремени, демократски елемент националног наратива је код ауторки Дејвид (David) и Пинто (Pinto) истакнута као случај тзв. „националног брендирања” (nation branding) (David and Pinto, 2023). Перспектива „националног брендирања” тако поставља питање Закона о држављанству као питање промоције Португалије на међународном плану, а ослањајући се на аутоперцепцију толерантности и плурализма коју најјасније изражава управо дискурс лузотропикализма. Фокус на међународни положај и, нарочито, званичне дискурсе у оквиру Европске уније, свакако се може сматрати значајном основом за промоцију и сефардског држављанства, додајући још једну групу плуралистичкој „лепези” португалског културног простора. Брендирање *ипрема* на међународном плану има своју економску димензију – промовисање Португалије као дестинације за јеврејски туризам фигурирало је врло високо у јавним активностима власти (David and Pinto, 2023: 60–63). Међутим, исти овај процес (ре)интерпретације плурализма као околности португалског националног пројекта, означен као брендирање нације према спољним актерима (туристима, инвеститорима, другим државама итд.), могуће је и посматрати као значајан потез у одржању националне политике на унутрашњем плану.

У складу са Брубакеровим поимањем националности као политичке праксе, промоција сефардске припадности португалској нацији као политичкој категорији и последичне интервенције у правни систем додељивања држављанства јављају се као политичке интервенције које оснажују одређену концепцију о припадности и несепардских, тј. већинских Португалаца. Нормативни аспекти португалства, наиме његов наводни плурализам и мултикултуралност, тако се испуњавају конкретним политичко-дискурзивним потезима, помажући у одржању нације као категорије политички корисног саморазумевања и праксе. Другим речима, када национална држава наступа као актер који испуњава нормативна обећања пројекта на ком почива, Португалцима сигнализира да је овај пројекат доследан и постојан, те и легитиман у односу на све друге могуће принципе политичког организовања и делања.

С обзиром на улогу коју игра у испуњавању поменутог нормативног аспекта, изградња сефардско-португалске националности не мора нужно бити онако систематска, доследна или временски неограничена како би се очекивало у уобичајенијој представи изградње нације као друштвеног феномена, пре свега јер се одвија у контексту већ постојећег и развијеног националног пројекта. За одржање нормативног португалства довољно је и да се Сефарди представе као још један део великог лузофоног културног простора који држава препознаје, те да се инклузивни, плурални карактер португалског друштва потврди и путем исправљања историјских неправди. Дугорочна интеграција потомака прогнаних Сефарда са простора историјске Португалије као неодвојивог дела португалског националног програма уопште није неопходна да би овакве интервенције помогле његовом одржању за највећи део португалског друштва.

Закључак

Целокупан процес конституисања припадности потомака португалских Јевреја португалској националној заједници, као и коначно знатно ограничавање те припадности олично у заокрету политике издавања држављанства, био је обележен недоследностима, политичким контроверзама и нејасним кретањима између реторике интеграције и

реторике обештећења. Саме по себи, такве недоследности не чине посебан случај у изучавању феномена изградње нације — различити институционални аранжмани, регулисање држављанства, као и политичка реторика могу бити подложни променама и ревизијама у дуготрајним процесима уобличавања националности као доминанте политичке групе коју национална држава начелно представља. Међутим, чињенице да је Португалија у тренутку отпочињања овог процеса већ дуго била конституисана као национална држава са себи својственим политичким средствима одржања нације, те да окончање процеса није довело до корених ревизија таквих средстава, позивају на дубље испитивање улоге таквих политичких пракси у свакодневном функционисању португалске националности као политичког пројекта. Анализа изведена у овом раду упућује на два кровна закључка.

Прво, политичке праксе којима је начелно покренут процес државно-националне интеграције потомака португалских Сефарда јесу имале одређене сличности са оним праксама које се везују за изградњу нације; реторичке изјаве о афективној, културној и језичкој припадности, подршка локалним јеврејским институцијама, те увођење доказаног порекла као основа за стицање држављанства. Ове праксе, међутим, показале су се као врло подложне ревизијама услед различитих догађаја у дневној политици. Спорови око држављанства Романа Абрамовича на основу одлуке јеврејске општине у Порту показали су се као довољно снажни да пољуљају однос те општине са португалском државом, као и да доведу питање „трговине португалским држављанством” у домен парламентарне дебате. Тако је и првобитни дискурс о реинтеграцији расејане групе која јесте суштински португалска ревидиран за потребе промене закона у виду реторике историјске реституције за непортугалску групу којој је начињена неправда.

У ширем смислу самог питања сефардске националности, према португалско руководство свакако јесте предузело одређене мере у „рекламирању” Португалије као дестинације за јеврејски туризам и инвестиције, уз право на држављанство као један од главних доказа, ипак није било покушаја да се Португалија представи као *једина* домовина за португалске Сефарде. Није било ни покушаја да се наводна културна, афективна и језичка блискост ове групе узме као темељ њихове примарне припадности португалском националном корпусу, на супрот очигледне алтернативе оличене у званичној политици Државе

Израел, која би претпостављала да је јеврејство те групе већ довољан и једини основ за њихову интеграцију у сопствени национални корпус. Оваква неопредељеност са стране португалских званичника сведочи о неспремности на политичку праксу која би указивала на уверљив напор да португалске Сефарде у потпуности интегрише.

Друго, промена перспективе о националној групи која се изграђује даје бољи увид у посматрани низ несистематских и недоследних политика. Обраћањем пажње на улогу мотива толеранције, мултикултуралности и отворености према различитим лузофоним групама (или онима који од истих потичу) у вишедеценијској изградњи португалске националности, али и изградњи званичног политичког дискурса на нивоу Европске уније, целокупан процес везан за националност португалских Сефарда тако се јавља као разумљив низ потеза у њиховом одржању. Нормативни захтеви доминантних формулација „португалства“ и „европејства“ који важе у Португалији тако се могу задовољити и без дугорочне „стварне“ интеграције једне нове националне или под-националне групе у национални пројекат. У тренутку када други политички обзири компликују питање интеграције, овај нормативни аспект може бити задовољен и политиком реституције — дискурс толеранције и мултикултурализма припада истом идеолошки прихватљивом спектру као и дискурс искупљења за историјске неправде почињене од стране доминантне нације, док се тим искупљењем афирмише актуелна концепција нације која је способна да се „суочава са прошлошћу“.

Овај случај отвара могућности за даље истраживање процеса изградње нације у оквиру студија национализма, будући да сведочи о процесима који наликују изградњи једне, а заправо функционишу у редовном одржавању постојеће концепције друге нације. Таква „псеудо-изградња“, препознатљива по недоследности и испрекиданости, али и начелним сличностима са изградњом оне нације на којој почива национална држава, захтева контекстуализацију у конкретним процесима свакодневне политике, на које управо позивају правци у студијама национализма који се карактеришу практичним и идеолошким тумачењима национализма, удаљавајући се од идентитета као аналитичке категорије.

Литература

- BBC (2022): Roman Abramovich: Rabbi Investigated over Portuguese Citizenship, *British Broadcasting Corporation*, March 12, 2022. <https://www.bbc.com/news/world-europe-60724509>.
- Billig, Michael (1995): *Banal Nationalism*, Sage, Thousand Oaks; London.
- Brubaker, Rogers (2000): Beyond “Identity”, *Theory and Society*, Volume 29, Issue 1.
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity without Groups*, Harvard University Press, Cambridge MA.
- Castellano, Orge (2023): Portugal Moves to End Sephardic Jewish Citizenship Law, *Times of Israel*, October 18, 2023. <https://www.timesofisrael.com/portugal-moves-to-end-sephardic-jewish-citizenship-law/>.
- David, Isabel and Gabriela Anouck Côte-Real Pinto (2023): Beyond Reparatory Justice: The Portuguese “Law of Return” as Nation Branding, in: Dalia Kandiyoti and Rina Benmayor (eds.), *Reparative Citizenship for Sephardi Descendants: Returning to the Jewish Past in Spain and Portugal*, Berghahn Books, Oxford; New York, NY. <https://doi.org/10.3167/9781800738249>.
- Decreto-Lei n.º 30-A/2015, Diário da República, No. 41/2015.
- Demony, Catarina (2022): Portugal to Adjust Law That Let Abramovich Get Citizenship, Minister Says, *Reuters*, March 16, 2022. <https://www.reuters.com/world/europe/portugal-change-law-that-allowed-abramovich-get-citizenship-minister-says-2022-03-16/>.
- Gesser, Silvina Schammah (2019): Virtually Sephardic? The Marketing and Reception of the New Iberian Laws of Nationality in Israel, *Lusotopie*, Volume 18, Issue 2. <https://doi.org/10.1163/17683084-12341743>.
- Hippler, Jochen and Barry Stone (ed.) (2005): *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?*, Pluto Press, London.
- Liphshiz, Cnaan (2022): Porto Jewish Community Calls Portugal’s Criminal Probe into Its Actions “Holocaust against Families”, *Jewish Telegraphic Agency (blog)*, June 26, 2022. <https://www.jta.org/2022/06/26/global/porto-jewish-community-calls-portugals-criminal-probe-into-its-actions-holocaust-against-families>.
- Lusa (2024): Portuguese Parliament Changes Nationality Policy for Sephardic Jewish Descendants, *Fall River Herald News*, January 5, 2024, <https://www.heraldnews.com/story/news/local/ojournal/2024/01/05/>

portugal-changes-nationality-policy-for-sephardic-jewish-descendants/72125206007/.

- Malešević, Siniša (2006): *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- McDonald, Charles A. (2021): Rancor: Sephardi Jews, Spanish Citizenship, and the Politics of Sentiment, *Comparative Studies in Society and History*, Volume 63 (3): 722–51. <https://doi.org/10.1017/S0010417521000190>.
- Pignatelli, Marina (2023): Portuguese citizenship for descendants of Sephardic Jews: Ethnographic notes on the law and agents in Portugal, u: Helena Vilaça (ed.): *Contemporary Challenges to the Regulation of Religions in Europe*, Universidade do Porto, Porto.
- Pina Almeida, Jose Carlos, and David Corkill (2015): On Being Portuguese: Luso-Tropicalism, Migrations and the Politics of Citizenship, u: Encarnación Gutiérrez Rodríguez and Shirley Anne Tate (eds.): *Creolizing Europe: Legacies and Transformations*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Ramos, Rui (2004): Portuguese, but Not Citizens: Restricted Citizenship in Contemporary Portugal, u: Richard Bellamy, Dario Castiglione, and Emilio Santoro (ed.): *Lineages of European Citizenship*, Palgrave Macmillan UK, London. https://doi.org/10.1057/9780230522442_5.
- Sidaway, James D, and Marcus Power (2005): “The Tears of Portugal”: Empire, Identity, “Race”, and Destiny in Portuguese Geopolitical Narratives, *Environment and Planning D: Society and Space*, Volume 23, Issue 4. <https://doi.org/10.1068/d345t>.
- Valentim, Joaquim Pires, and Ana Maria Heleno (2018): Luso-Tropicalism as a Social Representation in Portuguese Society: Variations and Anchoring, *International Journal of Intercultural Relations*, Volume 62. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2017.04.013>

Nikola Tucakov

Institute of European Studies, Belgrade

"RETURN" TO PORTUGAL: THE CITIZENSHIP LAW AND THE QUESTION OF SEFARDIAN-PORTUGUESE NATIONALITY

Summary: The article analyzes the process of accession to Portuguese citizenship by the descendants of Sephardic Jews and their (non)integration into the wider Portuguese national community during the period of validity of the regulations on their "right to return" to Portugal. The analysis examines the suitability of current theories in the field of nationalism studies to explain such a process, which is characterized by practices inherent in the theoretical notion of nation building. Considering the broader context of national politics in Portugal and the notion of Lusotropicalism, the article offers a perspective on the possible role of the apparently incomplete and interrupted construction of Sephardic-Portuguese nationality in strengthening the contemporary norms of already existing Portuguese nationality as a category of political practice.

Keywords: Sephardi, Portuguese Jews, nation building, nation maintenance, citizenship, Lusotropicalism.

Nikola Tucakov

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

O “REGRESSO” A PORTUGAL: A LEI DA CIDADANIA E A QUESTÃO DA NACIONALIDADE SEFARDITA-PORTUGUESA

Resumo: O artigo analisa o processo de adesão à cidadania portuguesa dos descendentes de judeus sefarditas e a sua (não)integração na comunidade nacional portuguesa mais alargada durante o período de vigência da regulamentação sobre o seu “direito de regresso” a Portugal. A análise examina a adequação das teorias atuais no campo dos estudos do nacionalismo para explicar tal processo, que é caracterizado por práticas inerentes à noção teórica de construção da nação. Considerando o contexto mais amplo da política nacional em Portugal e a noção de lusotropicalismo, o artigo oferece uma perspectiva sobre o possível papel da construção aparentemente incompleta e interrompida da nacionalidade sefardita-portuguesa no fortalecimento das normas contemporâneas da nacionalidade portuguesa já existente como categoria de prática política.

Palavras-chave: Sefarditas, Judeus Portugueses, construção nacional, manutenção nacional, cidadania, lusotropicalismo.